

Тема 2. Види юридичної відповідальності

У позитивному (проспективному) значенні юридична відповідальність є абсолютним відношенням, яке являє собою добросовісне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей і окремою особою. Іншими словами — це відповідальне ставлення до виконання обов'язку.

Ретроспективна відповідальність (класичне розуміння юридичної відповідальності) настає саме в силу того, що суб'єкт своїми діями порушує відносини юридичної відповідальності, чинить безвідповідально. Тому ретроспективна юридична відповідальність — не теж правові відносини, але конкретні, індивідуалізовані, що виникають на підставі правопорушення.

Ретроспективна відповідальність настає як перетерплювання певного роду невігідних правових наслідків. Вона носить характер ретроспективної відповідальності за ту, що все сталося, неправомірну, противоправну поведінку. Юридична відповідальність в цьому смислі є реакцією держави на вчинення протиправне, що знаходить вираз у негативній оцінці вчиненого і в примусі правопорушника до виконання вимог права незалежно від його волі і бажання.

Риси юридичної відповідальності:

- це стосунки між державою та особою, яка порушила правову поведінку;
- ці стосунки заздалегідь передбачені нормами права, регламентуються ними, тому є правовими відносинами;
- вона настає внаслідок порушення формально визначених юридичних правил чи індивідуальних приписів, що ґрунтуються на них. При застосуванні інституту юридичної відповідальності повинна бути точно зафіксована порушена правова норма, а міра покарання визначається в рамках встановленої для даного випадку санкції;
- юридична відповідальність матеріалізується в специфічному державному впливі (покаранні) та реалізується, як правило, за допомогою застосування заходів державного примусу;
- процес попереднього розслідування та вирішення справ про правопорушення, порядок здійснення призначеної міри покарання також регламентується спеціальними (процесуальними) юридичними нормами.

Перелічені основні риси ретроспективної юридичної відповідальності складають її поняття. А тому ретроспективна юридична відповідальність — це визначені правом несприятливі наслідки, що настають для конкретної особи у зв'язку з вчиненням нею правопорушення. Отже, юридична відповідальність має державно-примусовий характер, вона полягає в застосуванні до правопорушника юридичних санкцій, що містять певні позбавлення та обмеження особистого, майнового та іншого характеру.

У ретроспективному розумінні є підстави виокремити два типи відповідальності у сучасному праві:

- 1) відповідальність як покарання за скоєне правопорушення — за такого роду правовідносинами на правопорушникові лежить обов'язок

понести покарання згідно із санкцією порушеної ним норми, а на органі (посадовій особі) – відповідно правообов'язок застосувати до нього передбачений санкцією вплив (покарання). Залежно від характеру правопорушення, що виступає підставою для притягнення до відповідальності, розрізняють такі її основні види: кримінальну, адміністративну, дисциплінарну, майнову (цивільно-правову);

2) відповідальність як відшкодування завданої шкоди – за цими правовідносинами на правопорушника покладається обов'язок відшкодувати повністю чи часткову шкоду, яку він завдав своїм неправомірним діями тим суб'єктам (громадянам чи організаціям), з якими він знаходився у певних правових відносинах, або відповідно до закону у разі, якщо він не перебував з ними у правовідносинах. Залежно від специфіки правовідносин, які передували скоєнню правопорушення, а отже і від його природи, розрізняють такі основні види відповідальності: матеріальну, майнову або цивільно-правову і майнову (за трудовим правом).

Іноді в науковій літературі при визначенні поняття юридичної відповідальності має місце поєднання позитивного та ретроспективного аспектів. З ним можна погоджуватися чи ні, але однозначним є той факт, що для правопорушника юридична відповідальність означає в кінцевому результаті — зізнання впливу санкцій правових норм, які містять вказівку на правові наслідки недотримання та порушення даних норм.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що для настання юридичної відповідальності необхідна наявність двох факторів:

1. наявність у діянні особи складу правопорушення;
2. факт застосування права уповноваженим суб'єктом, тобто мотивоване рішення цього суб'єкта про притягнення особи до конкретного виду юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність не зводиться до державного примусу. Вона лише проявляється у процесі його здійснення та виникає після встановлення факту правопорушення.

Юридична відповідальність є наслідком правопорушення. Залежно від галузевої приналежності розрізняють такі види юридичної відповідальності:

1) **кримінальна** – застосовується тільки за вчинення злочину. Це найбільш суворий вид відповідальності, що передбачає найжорсткіші обмеження особистого і майнового характеру, настає з моменту набрання вироком суду законної сили, реалізується виключно в судовому порядку. Як кримінальна відповідальність до 2000 р. в Україні існувала смертна кара. Суперечки про її збереження або усунення не утихають і сьогодні;

2) **адміністративна** – застосовується за вчинення адміністративного проступку. Стягнення особистого і майнового характеру, що накладаються в цьому випадку, носять набагато м'якший характер (наприклад, якщо арешт як кримінальне покарання встановлюється на строк від одного до шести місяців, то адміністративний арешт не перевищує 15 діб);

3) **цивільно-правова** – настає за невиконання договору, заподіяння майнової шкоди. Носить виключно майновий, компенсаційний характер. Її особливість полягає у можливості добровільного виконання правопорушником заходів відповідальності, без застосування державного

примусу (договірна відповідальність). Державний примус використовується у разі виникнення конфлікту між учасниками цивільних правовідносин (позадоговірна відповідальність);

4) **дисциплінарна** – настає за порушення трудової, службової, навчальної дисципліни і носить, як правило, особистий характер (зауваження, догана, сувора догана, переведення на нижчу посаду, відрахування з навчального закладу тощо). Особливість цього виду відповідальності полягає в тому, що вона застосовується не тільки державними органами, але й недержавними суб'єктами (адміністрацією підприємства, установи, організації);

5) **матеріальна** відповідальність - полягає в обов'язку відшкодувати збиток. Шкода, заподіяна власнику підприємства, установи, організації працівником при виконанні своїх трудових обов'язків передбачає відшкодування прямого реального збитку. Упущена вигода не відшкодовується;

б) **конституційно-правова** відповідальність – виражається у можливості настання несприятливих наслідків для суб'єктів конституційного права, що порушили норми конституційного законодавства. Цей вид відповідальності є порівняно новим для вітчизняної практики. Прикладами такої відповідальності є розпуск парламенту, імпічмент президента, відставка уряду.

Питання про суб'єктів конституційно-правової відповідальності є дискусійним. Більшість дослідників звертають увагу, перш за все, на відповідальність органів державної влади, посадовців, виборних осіб в системі державній владі і системі місцевого самоврядування. Це цілком логічно у зв'язку з необхідністю осмислення конституційно встановлених пріоритетів в умовах становлення громадянського суспільства і правової держави.

Особливістю конституційної відповідальності є те, що вона може застосовуватися за умов, коли норми права взагалі не порушуються. У цих випадках відповідальність пов'язується з тими діями, то розцінюються як негативні в політичному плані: наприклад, передбачена ст. 87 Конституції України колективна відповідальність Кабінету Міністрів перед Верховною Радою. На відміну від відповідальності Президента України у порядку імпічменту (ст. 111 Конституції України), коли її підстави прямо визначені в Основному Законі, політична відповідальність уряду перед парламентом значною мірою є суб'єктивною. Притягнення уряду до політичної відповідальності (колективної чи індивідуальної) визначається не критеріями законності дій уряду або його окремих членів, а конкретними потребами політики, відображеної у волевиявленні депутатів парламенту, їх оцінкою діяльності та намірів уряду. Така оцінка звичайно має не юридичний, а політичний характер. Вважається, що уряд здійснює свої функції доти, доки його діяльність задовольняє парламент. Але насправді характер і значення цієї форми конституційної відповідальності визначаються розстановкою партійно-політичних сил у державі та в самому парламенті.

Існують також інші форми конституційної відповідальності. Наприклад, відповідальність депутатів перед парламентом, відповідальність

у системі органів виконавчої влади за принципом субординації, відповідальність особи, що випливає зі стану громадянства, тощо. Відповідний характер мають конституційно-правові санкції, зокрема, усунення з поста чи посади, вимушена підставка, дострокове розформування (розпуск) органу державної влади, скасування або припинення дії акта державної влади, позбавлення громадянства тощо.

В юридичній науці дискутується питання про самотійність процесуальної, екологічної, сімейної, фінансової, ювенальної юридичної відповідальності. **Процесуальна** відповідальність настає за порушення встановлених законом правил провадження у кримінальних, цивільних та інших юридичних справах. **Сімейна** відповідальність застосовується за сімейні проступки (наприклад, як самотійний вид відповідальності розглядають позбавлення батьківських прав). **Фінансова** відповідальність настає за порушення правил поведінки з грошовими ресурсами (наприклад, стягнення несплачених податків в кратному розмірі, штрафи, арешт банківського рахунку та ін.). **Ювенальна** відповідальність – це відповідальність неповнолітніх за статусний проступок (проступок, який не карається у разі вчинення його дорослим). Цей вид відповідальності застосовується в державах, що мають системи ювенальної юстиції. Його відмітною особливістю є виховний, направлений на ресоціалізацію правопорушника, характер.

Особливим видом відповідальності є **міжнародно-правова** відповідальність держави. Такі, наприклад, економічні санкції (заборона на торгівлю, спільну економічну діяльність) проти держави – порушника норм міжнародного права.

Класифікація юридичної відповідальності за її основними **цілями**:

1) **правовідновна (репараційна)** – добровільне виконання правопорушником відповідальності перед потерпілим. Особа, яка вчинила правопорушення, відшкодовує заподіяний збиток, відновлює порушені права, виконує обов'язки, припиняє протиправне діяння без примусу держави (прикладом тому є договірна цивільно-правова і матеріальна відповідальність). Правовідновна відповідальність вважається такою, що наступила після добровільного виконання обов'язків правопорушником. Державний примус застосовується у разі виникнення конфлікту між учасниками правовідносин;

2) **каральна (репресивна)** – особа, яка вчинила правопорушення, притягується до покарання або стягнення на основі рішення, винесеного у встановленому законом порядку (кримінально-правова, адміністративно-правова відповідальність). У радянський період історії держави саме цьому виду відповідальності надавалося головне значення.

В умовах формування цивільного суспільства і правової держави зросло значення правовідновної відповідальності. У випадках, коли правопорушенням заподіяна шкода правам людини, першочерговим завданням є відновлення порушених прав, відшкодування шкоди за рахунок правопорушника. Проте каральна відповідальність, як і раніше, грає значущу роль в забезпеченні правопорядку і захисті прав людини.

Крім галузевого, існує ще один поділ юридичної відповідальності на види. Критерієм цього поділу є державні органи, які уповноважені накладати відповідальність. Зокрема, розрізняють:

- відповідальність, яка покладається органами державної влади;
- відповідальність, що накладається судовими органами та іншими юрисдикційними органами;
- відповідальність, до якої правопорушник притягається адміністративними органами (органами державного управління).

Усі види юридичної відповідальності мають предметну та юридичну спільність, а тому утворюють якісно однорідну правову тканину.

1. Усі норми відповідальності мають однакову структуру, яка, як правило, складається з гіпотези, що вказує на умови дії правової норми, диспозиції, що описує правопорушення та санкції і визначає вид та розмір покарання.

2. Усі норми, що передбачають юридичну відповідальність, регулюють один і той же тип відносин, що виникає на підставі правопорушення.

3. Вказані відносини регулюються єдиним методом - методом покарання правопорушника.

4. Застосування норм юридичної відповідальності ґрунтується на загальних принципах.

5. Єдність мети інституту юридичної відповідальності.

6. Застосування юридичних санкцій (заходів відповідальності) забезпечується переважно державним примусом (в поєднанні з переконанням).

Отже, всі види юридичної відповідальності вирішують одні й ті ж завдання, виконують одні й ті ж функції, мають єдину кінцеву мету, а саме: ліквідація правопорушень у суспільстві.

Вирішуючи свої безпосередні завдання, всі види юридичної відповідальності функціонують у тісній взаємодії між собою.

Отже, є всі необхідні, фактичні та теоретичні підстави назвати інститут юридичної відповідальності як особливий правоохоронний інститут усієї системи права.